

Universiteit
Leiden
The Netherlands

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Borsten, G.

Citation

Borsten, G. (2021, February 17). *“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3142386> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Borsten, G.

Title: "Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern": een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Issue Date: 2021-02-17

1. Inleiding. Een biografie van Bodo Uhse: aanleiding, verantwoording en methode

a. Aanleiding

Toen ik me in 2013 gesteld zag voor de keuze van een onderwerp voor deze dissertatie had dat enige voeten in aarde. Dat het onderwerp in de recente Duitse geschiedenis moest liggen, ergens tussen de Eerste Wereldoorlog en het einde van de DDR, lag door mijn belangstelling voor die periode voor de hand. Dat de uiteindelijke keuze een biografie van de op dat moment al vijftig jaar eerder overleden schrijver Bodo Uhse (1904 – 1963) zou worden, was eerder aan het toeval te wijten dan aan een diepgewortelde belangstelling voor zijn persoon en voor zijn literaire werk. Hoewel hij in de DDR tot jaren na zijn overlijden iemand geweest was, die met name door zijn levenswandel tot de groten der natie werd gerekend, bleek hij in de moderne Duitse literatuurgeschiedenis in brede kring in de vergetelheid geraakt. Zijn schoonzusje Beate mocht zich, dankzij haar postorderbedrijf, ironisch genoeg in een veel grotere bekendheid verheugen.¹

Ik kwam met Uhse's werk in contact in maart 1984, toen ik een aantal van zijn boeken aanschafte. Die aankoop was niet zozeer ingegeven door een superieure kennis van de DDR-literatuur, maar doordat op de omslag van *Wir Söhne*,² een van de boeken die ik in de boekhandel onderin een van de Behrens-Hochhäuser op Alexanderplatz aantrof, was gedecoreerd met een Maltheser Kruis en een *Pickelhaube*. Dat was een indicatie dat de inhoud betrekking zou kunnen hebben op de Eerste Wereldoorlog, wat het boek voor mij tot een uiterst begerenswaardig bezit maakte. De verzamelband van Uhse's hand die ernaast in het schap stond, *Erzählungen*,³ griste ik en passant ook mee. Boeken waren goedkoop in de DDR. Ik kende de man op dat moment nog niet.

Thuisgekomen las ik het eerstgenoemde boekje, en nam tevens kennis van de beknopte levensbeschrijving van Uhse, die op de achterkant ervan stond: hij was zijn loopbaan begonnen als Nazi, overgestapt naar de communisten, was vervolgens na Hitlers *Machtergreifung* gevlucht naar Parijs, had gevochten in Spanje, was door een toeval de bezetting van Frankrijk door de Nazi's ontlopen en was na een verblijf in de Verenigde Staten uitgeweken naar Mexico. Na die opmerkelijke levenswandel had hij het, na zijn terugkeer in Duitsland, in de

¹ Beate Uhse (1919 – 2001), piloot en vanaf 1951 eigenaar van het *Versandhaus Beate Uhse* dat condooms en boeken op het gebied van *Ehehygiene* leverde, en later van het "Fachgeschäft für Ehehygiene" in Hamburg. Bron: <https://www.beate-uhse.ag/index.php/unternehmensgeschichte.html>, stand 31-7-2019.

² Bodo Uhse (1984). *Wir Söhne*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

³ Het ging om: Bodo Uhse (1976). *Erzählungen*. Band 4 in der Reihe *Gesammelte Werke in Einzelausgaben* [Hrsg. Günter Caspar]. Berlin (DDR): Aufbau. De vijf delen uit die reeks worden in deze dissertatie in het vervolg als GW aangeduid, gevolgd door het nummer in Latijns schrift, hier dus GW IV.

DDR ook nog eens tamelijk ver geschopt. Een afwisselend en uiteindelijk succesvol leven, zo leek het. Zijn boeken waren, zo ontdekte ik later, op zijn eersteling *Söldner und Soldat* na, goeddeels van matige kwaliteit. Niet echt boeiende verhalen, onvoldoende uitgewerkte karakters, vaak een niet erg interessante plot, typisch socialistisch-realistische literatuur eigenlijk.⁴

Later, ergens in de jaren negentig, op een boekenmarkt langs de Kupfergraben, kwam ik nog een boek van hem, of liever gezegd over hem tegen: *Über Bodo Uhse. Ein Almanach*,⁵ een herinneringsbandje, uitgegeven in 1984, waarin een reeks oude vrienden en collega's hun herinneringen aan hem hadden opgetekend. Ze beschreven zijn levensloop zoals die op de achterkant van *Wir Söhne* stond, de Nazi die, tot inkeer gekomen, als communist de strijd aanbindt tegen de Hitlerterreur, en die later, na veel omzwervingen, weet op te klimmen tot belangrijk inspirator van de *Kulturpolitik* van de DDR. In het bundeltje bevond zich eveneens een wat uitgebreider beschrijving van zijn levenswandel van de hand van Günter Caspar, *Leben und Werk. Eine Chronik*.⁶ Na lezing van die *Almanach* wist ik trouwens nog niet veel meer van zijn heldendaden. Uit hetgeen ik uit het boekje kon opmaken werd me wel duidelijk dat zijn overstap van NSDAP naar KPD opmerkelijk was geweest. Ik kwam het feit in zo'n beetje alle teksten waarin hij figureerde tegen.

Uhse's eersteling, die ik decennia later las, het autobiografische *Söldner und Soldat*, bleek met kop en schouders boven zijn andere boeken uit te steken. Het was uitgegeven in Parijs in 1935, toen hij 31 jaar oud was, en het beschreef zijn leven als radicaalnationalistische jongere. Het boek ging gedetailleerd in op de drijfveren die hem hebben aangezet tot zijn lidmaatschap van de NSDAP. Pas aan het eind van het verhaal kwam zijn overstap naar het communisme ter sprake. Het boek ging dus niet zozeer om de veelgeroemde overstap, maar beschreef de weg daar naartoe. Het was onderhoudend, vlot geschreven, en interessant omdat zijn leven als nationalistische activist en later als nationaal-socialist beschreef, en verhaalde van zijn deelname aan en aanwezigheid bij een groot aantal historische gebeurtenissen en manifestaties. Het beschreef het vroege nationaal-socialisme van binnenuit, zeg maar.

Ik ontdekte dat in de jaren na het verschijnen van de in de *Almanach* opgenomen korte biografie van Caspar – en dat gold in het bijzonder voor de periode na de *Wende*, de feitelijke doodverklaring van de *Kulturpolitik* van de DDR – er nauwelijks nog aandacht aan Uhse als

⁴ "Ich habe in meinem ganzen Leben noch keine anständige Zeile geschrieben", beaamt Uhse zelf.

Dagboekantekening van 27 augustus 1949. *Reise- und Tagebücher I*, in: GW V, p. 549.

⁵ Z.n. (1984). *Über Bodo Uhse. Ein Almanach. Aufsätze und Erinnerungen*. Hrsg. Günter Caspar. Berlin (DDR) und Weimar: Aufbau.

⁶ Als „Leben und Werk. Eine Chronik“ opgenomen in: *Über Bodo Uhse. Ein Almanach*, p. 355-423.

politicus, als journalist en als schrijver werd besteed. Alleen de Hamburgse publicist Kay Dohnke heeft vanaf de vroege jaren negentig enkele artikelen rond zijn, in *Söldner und Soldat* beschreven, Itzehoeër tijd (1929-1930) het leven doen zien.⁷ Daarnaast verscheen in 1995 een biografie van de hand van Renata von Hanffstengel, waarin die, naar aanleiding van haar onderzoek in de jaren 1978-1981 en haar dissertatie uit 1994, de invloed van de tijdens Uhse's exilperiode in Mexico opgedane indrukken op zijn latere werk beschreef.⁸

De beperkte aandacht die hem sindsdien nog ten deel is gevallen, en vooral het feit dat er nog vrijwel nooit met een 'westerse' blik naar zijn leven en loopbaan was gekeken, was een voldoende reden – zo was de overweging toen ik voor het probleem gesteld werd hoe het fenomeen 'Bodo Uhse' op een wetenschappelijke manier te benaderen – om zijn levenswandel, en dan met name daar, waar die betrekking had op de periode waarin hij de indrukken opdeed die hem hebben doen besluiten over te stappen van het nationaal-socialisme naar het communisme, nader te beschouwen. Ik kon dat bovendien doen vanuit de relatief comfortabele situatie dat ik nieuw bronnenmateriaal kon gebruiken, grote hoeveelheden, waarover Uhse's DDR-biografen niet konden beschikken omdat dat zich, voor hen nauwelijks toegankelijk, in archieven in het Westen bevond.⁹ Een grondige bestudering daarvan zou ontegenzeggelijk een waardevolle toevoeging betekenen aan de bestaande Uhse-biografie.

Daarbij wilde ik ook niet in de val trappen waar vrijwel elke auteur die zich met Uhse heeft beziggehouden lijkt te zijn ingetuimeld, en dat was de opmerkelijke kwestie dat iedereen die wat over zijn levensloop te melden heeft gehad overal en altijd inging op een beperkt aantal dezelfde feiten – soms zelfs woordelijk. Kennelijk is de Uhse-biografie in de DDR door een dermate kleine klik beheerst geweest, dat er jarenlang geen plaats was voor andere informatie (als die daar al beschikbaar was) dan die, die ons door hen is voorgeschoteld.

Günter Caspar, Uhse's naaste medewerker gedurende diens *Chefredakteurschap* bij het *Aufbau-Verlag*, heeft na het overlijden van zijn baas in 1963 veel energie gestoken in het samenstellen van de reeks "Gesammelte Werke in Einzelausgaben", ontstaan tussen 1974 en 1981. Hij heeft daarbij de grote hoeveelheden materiaal bestudeerd en bewerkt die hij aantrof (hij had het daar goeddeels zelf naartoe gestuurd) in het *Uhse-Archiv* van de *Akademie*

⁷ „Nachwort von Kay Dohnke“, in: Bodo Uhse (o.J., verm. 1991). *Söldner und Soldat*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag. Tevens: Kay Dohnke (1991). „Propagandistische Aktion und politische Erkenntnis. Der Schriftsteller Bodo Uhse und seine Itzehoeer Zeit“. In: *Itzehoe, Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein*. Bd. 2: Von 1814 bis zur Gegenwart (S. 287-300), Itzehoe: Stadt Itzehoe, en Kay Dohnke (1994). „Völkischer Nationalismus und revolutionärer Habitus. Publizistische Strategie und ideologischer Wandel Bodo Uhse's (1927-1932). Eine Fallstudie zur Weimarer Rechten“. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 24, (1994), p. 51 - 61.

⁸ Renata von Hanffstengel (1995). *Mexiko im Werk von Bodo Uhse: das nie verlassene Exil*. New York/ Berlin: Peter Lang.

⁹ In hoofdstuk 2.c van deze dissertatie zal uitgebreid worden ingegaan op de eenvormigheid van Uhse's biografieën.

der Künste in Berlijn. De betekenis die hij daarmee voor de nagedachtenis aan de schrijver heeft gehad is enorm geweest, maar zijn inspanningen zijn er waarschijnlijk tegelijkertijd de oorzaak van geweest, dat alles wat hij in zijn diverse herinneringswerkjes heeft neergeschreven tot absolute waarheid verheven is, en ten dienste is komen te staan van Uhse's niet helemaal terechte apotheose tot modelantifascist.

Het door Uhse in aanvang gelopen traject maakt hem, als kind van zijn tijd en sociale klasse, namelijk absoluut niet tot bijzondere Duitser: vele van zijn tijd- en landgenoten hebben een vergelijkbare route afgelegd, van een door de oorlog tot armoede vervallen kleinburgerlijk milieu naar een lidmaatschap van de NSDAP. Wat zijn loopbaan een zekere mate van uniciteit lijkt te verlenen is dat hij al vroeg tamelijk succesvol carrière heeft gemaakt in NSDAP-gelederen, om vervolgens, na door die partij aan de kant te zijn geschoven, over te stappen naar de KPD. Die stap wordt niet door veel van zijn tijd- en lotgenoten gedeeld; slechts een selecte groep heeft hem vergezeld in zijn weg van rechts naar links – andersom werd het traject door vele honderdduizenden afgelegd.¹⁰

Het feit dat hij ogenschijnlijk zo resoluut overstapte van de NSDAP naar de KPD maakte het op zich al de moeite waard om zijn politieke ontwikkeling in detail te beschouwen, en uit te zoeken wat hem tot die - in onze ogen - tamelijk radicale stap heeft aangezet. Uhse heeft gedurende zijn leven een reeks keuzes gemaakt, waarvan de logica ons, vanuit de eenentwintigste eeuw, niet altijd even duidelijk is. Zijn verbintenis met de *Bund Oberland* was, vanuit zijn kleinburgerlijk-nationalistische achtergrond nog wel te snappen, evenals de daaruit voortkomende neiging tot het radicale en zijn daarop volgende lidmaatschap van de NSDAP. Hoe hij van het rechts-populistische kamp de keuze voor de communistische partij heeft gemaakt lijkt op grond van wat ons over zijn leven bekend is dan ook tamelijk raadselachtig. Hij had tot op dat moment nooit enig contact gehad met wat voor vorm van proletariaat dan ook; sterker: er werd vanuit zijn 'kringen' neergekeken op de arbeidersklasse.

¹⁰ Van degenen die net als Uhse de weg van de rechtervleugel naar het communisme hebben afgelegd zijn de bekendste Uhse's vriend en collega Bruno von Salomon, die in 1922 betrokken was geweest bij de moord op *Außenminister* Walther Rathenau, Beppo Römer, de bevelhebber van de *Freikorps* die betrokken waren bij de bestorming van de Silezische St. Annaberg, en de in de gevangenis tot het communisme bekeerde *Leutnant a.D.* Richard Scheringer. Daarnaast zijn personen te noemen als Herbert Blank, Walther Stennes, Alexander Graf Stenbock-Fermor, Otto Strasser, Karl O. Paetel, Kurt Hiller en Ernst Niekisch, die vrijwel allemaal in de nationaal-bolsjewistische hoek terecht zijn gekomen. In hoofdstuk 8 van deze dissertatie wordt daarop nader ingegaan. Dat er weliswaar op beperkte schaal werd overgestapt, maar er wel sprake was van een gemeenschappelijke gedecideerdheid onder de overstappers moge blijken uit het feit dat de naoorlogse literatuur wel degelijk wordt ingegaan op die beweging, waarbij onder de paraplu benaming "Konservative Revolution" een grote hoeveelheid ongeveer vergelijkbare tegen de burgerlijke maatschappij gerichte bewegingen worden beschreven. Vgl. o.a. Otto-Ernst Schüddekopf (1960). *Linke Leute von rechts. Die Nationalrevolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart: Kohlhammer, hier p. 310f. Schüddekopf omschrijft Uhse in zijn boek – een fout die vaker wordt gemaakt – overigens ten onrechte als vertegenwoordiger van de *Landvolkbewegung*.

Doel van dit onderzoek is dan ook het vervaardigen van een beschrijving van Uhse's leven en politieke ontwikkeling, geplaatst tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Republiek van Weimar gedurende de jaren 1920 tot 1933, met een analyse van zijn overgang naar de KPD als sluitstuk.

Dat die levensbeschrijving een vollediger beeld zal geven dan de eerdere Uhse-biografieën ligt voor de hand. Niet alleen kunnen nu, in de 21ste eeuw, vragen gesteld worden, die door Uhse's veronderstelde heldenstatus in de DDR taboe waren, tevens is er een grote hoeveelheid documentatie beschikbaar gekomen waarover de 'oude' biografen niet beschikten. Daarmee zal tevens worden getracht de hiaten te vullen die hij in zijn vroege autobiografische documenten heeft laten ontstaan, omdat hij ze niet relevant vond of omdat hij vond dat ze in onvoldoende mate bijdroegen aan het doel dat hij met de publicaties had, namelijk zijn acceptatie en consolidatie als lid van de KPD.

Uit het onderzoek is gebleken dat Bodo Uhse in de DDR na zijn dood een maar ten dele te-rechte verering ten deel is gevallen. Hij heeft geen heldendaden verricht, was niet erg principieel – om het woord opportunistisch te vermijden – en hij lijkt een aantal keer gedurende zijn leven gezwegen te hebben op momenten dat hij het had moeten uitschreeuwen van verontwaardiging. Daarnaast was hij een onverbeterlijke rokkenjager, een kettingroker met een scala aan kwalen die daarvan het gevolg was, en – na 1956 – een klagerige alcoholist.

Uhse's grote verdienste is vooral de enorme energie geweest, die hij in de jaren van 1940 tot 1948 ten goede heeft laten komen aan mensen die hulp nodig hadden, in het bijzonder aan degenen die vervolgd werden door de Nazi's, en die daardoor in levensgevaar verkeerden. Het personenregister achter in dit boek leest daardoor dan ook als een opsomming van de hoofdrolspelers van de (culturele) geschiedenis van *Weimarer Republik*, het westerse *Exil* en de fase van de *sozialistische Aufbau* van de DDR. Uhse was een actieve netwerker, sprak vloeiend Frans, Spaans en Engels, en stortte zich zonder aarzelen op iedere activiteit die Duitstalige vluchtelingen kon helpen aan de Nazidictatuur te ontkomen. Zijn ontwikkeling vóór en gedurende de Nazidictatuur, en niet de mythevorming die later in de DDR rond zijn persoon is vormgegeven, maakt een onderzoek naar zijn woorden en daden interessant.

Deze dissertatie heeft echter niet op de exilperiode betrekking, maar op zijn leven voorafgaand aan de Machtergreifung, de periode waarin hij politiek gevormd is. Het boek is dus niet slechts een biografisch document, maar veel eerder de kroniek van een reeks gebeurtenissen waarvan hij getuige is geweest, en dan vooral van een aantal roerselen op de politieke rechtervleugel. Centraal in dit relaas staat dan ook niet zozeer Uhse als carrièrepoliticus,

maar vooral de vraag welke kronkels in het politieke denken van de *Weimarer Republik* ertoe geleid hebben dat een strak naar rechts kijkende radicale nationalist zich kon ontwikkelen tot een gedreven voorvechter van een *real existierender Sozialismus* zoals dat in de DDR was vormgegeven. Misschien valt met hetgeen we voor antwoorden aantreffen ook nog iets te begrijpen van onze eigen eenentwintigste eeuw, waarin we vergelijkbaar convergerende politieke lijnen zien ontstaan waardoor het onderscheid tussen rechts en links ook niet altijd volledig duidelijk is.

b. Werkwijze. Geraadpleegde bronnen

Het aantal bronnen waarover we in ons onderzoek naar Uhse's politieke ontwikkeling hebben kunnen beschikken is groot. Hij heeft gedurende zijn hele leven min of meer waardevolle *Biographiegeneratoren*¹¹ om zich heen gestrooid, als politiek geëngageerd journalist en – in veel mindere mate – als literator. Naast zijn literaire werk heeft hij een reeks reis- en dagboeken bijgehouden, en is een aantal van zijn briefwisselingen met collegaschrijvers en vrienden bewaard gebleven. Ook is, dankzij zijn *rubbing shoulders with the high and mighty* en de nogal rebelse houding die hij met name gedurende zijn jaren in Itzehoe ten toon spreidde, een hoeveelheid materiaal voorhanden die stamt van officiële zijde, zoals *Stadtratsprotokolle* en NSDAP-verslaglegging. Die laatste categorie is overigens niet systematisch onderzocht.

Voor wat betreft de eerste vijftien jaar van zijn loopbaan – tevens de periode waarop deze dissertatie betrekking heeft – bleek er voldoende materiaal voorhanden om een helder inzicht te krijgen in zijn gedachten en redeneringen, en in zijn perceptie van de gebeurtenissen op het historisch toneel waarbij hij in die jaren betrokken was. Een aantal van die bronnen is

¹¹ *Biographiegeneratoren* zijn een door Alois Hahn bedacht concept; hij duidt er de menselijke neiging mee, die ertoe leidt dat „... Selbstthematization in sozialen Institutionen stattfindet, die eine lebensgeschichtliche Form der Rückbesinnung auf das eigene Dasein gestatten“. Alois Hahn (1987). *Selbstthematization und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, p. 93. Kern van het concept is het uitspreken van 'bekenntnissen'. Hahn (Ibid., p. 127) spreekt in dit verband van een *Bekenntnisgesellschaft*, de Oostenrijkse literatuurhistoricus Bernard Fetz van een *Geständnispraxis*. Bernard Fetz (2009). *Die vielen Leben der Biographie. Interdisziplinäre Aspekte einer Theorie der Biographie*. Berlin: De Gruyter, p. 21. Die *Geständnispraxis* wordt aangevuld door Liebold: „... beispielsweise für therapeutische, medizinische oder gerichtliche Bekenntnis- und Geständnisformen“. Renate Liebold (2010). „Autobiographien der Wirtschaftselite: Selbstbild und Selbstinszenierungsformen“. In: *BIOS - Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 23 (2010) 2, p 280-297. Opladen: Budrich. Hier: p. 282. Hahn kunnen profetische gaven worden toegedicht: van onze eenentwintigste-eeuwse *Bekenntnisgesellschaft* zijn sociale platforms als Facebook, Instagram en Twitter, zoals wij nu weten, de meest productieve *Biographiegeneratoren* geworden: „[d]ieser Hang, sich selbst zum Thema zu machen, entspringt keinesfalls einem ‚natürlichen‘ Instinkt, sondern beruht auf institutionellen Veranlassungen. Wir reden nicht von selbst so über uns selbst, wie wir es tun, sondern weil wir gelernt haben, dies je nach Gelegenheit auf bestimmte Weise zu tun. Schon deshalb ist das Reden über sich an spezielle Voraussetzungen geknüpft, weil wir ja Zuhörer, Leser, Zuschauer brauchen, um uns zu offenbaren. Und die Bereitschaft, anderen Aufmerksamkeit zu schenken, wenn sie sich mitteilen, ist vielleicht noch weniger selbstverständlich als die Selbstenthüllung als solche.“ Hahn (1987), p. 127.

bewaard gebleven dankzij zijn secretaris bij *Aufbau*, Günter Caspar, en een aantal collega-schrijvers; er is voor dit onderzoek zoals gezegd echter eveneens gebruik gemaakt van materiaal, waarover eerdere Uhse-biografen niet de beschikking hadden. Dat gebrek aan toegang was vooral te wijten aan de politieke constellatie waarin zij zich bevonden – de DDR liet haar burgers niet graag uitreizen naar het *nichtsozialistische Ausland*; bovendien bestond er de mogelijkheid dat ze in de West-Duitse archieven materiaal zouden aantreffen dat Uhses reputatie als antifascist geen goed zou doen – en aan het feit dat ze onder een onafgebroken partijcensuur stonden.

Veel informatie was ook te vinden in een aantal autobiografische publicaties van vrienden, collega's en tijd- en partijgenoten, waarin hij, soms terloops, soms nadrukkelijk, een rol speelt. De meeste daarvan zijn in de decennia na zijn dood verschenen, ruwweg vanaf de publicatie van Uhses stiefzoon Joel Agee's relaas over diens *Boyhood in East Germany* in 1981,¹² en bieden vaak een menselijker, alledaagser kijk op zijn leven dan de synthetische biografieën¹³ die de DDR ons heeft nagelaten.¹⁴ Een aantal van die publicaties is gedurende de jaren na de Wende verschenen, en moesten dus in de tijd dat zijn eerdere biografen hun materiaal verzamelden nog geschreven worden. Het beeld dat er uit die getuigenissen naar voren komt varieert, van de zelfverzekerde, welgestelde apparatsjik, via de in een met sigarettenas bestrooide badjas gehulde zelfverklaarde schrijver-bohémien, tot de huilerige alcoholist, die jarenlang, gekweld door kwalen en gebreken, vergeefs probeerde zijn reputatie als romancier te bevestigen door zich, tegen wil en dank, telkens weer aan het schrijven van een boek te zetten dat nooit af zou komen.¹⁵

Een bijzondere blik op Uhses gedachtenwereld boden de (enkele honderden) kranten- en tijdschriftartikelen van zijn hand, die ik heb aangetroffen in diverse digitale en fysieke archieven en die voor zover ik heb kunnen nagaan nog niet eerder onderwerp van studie ge-

¹² Joel Agee (1981): *Twelve Years. An American boyhood in East Germany*. New York: Farrar, Straus & Giroux Inc.; Duitse vertaling: Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre. Eine amerikanische Jugend in Ostdeutschland*. München: Carl Hanser; daarnaast ook is informatie te vinden in Alma Neuman (1993). *Always Straight Ahead. A memoir*. Baton Rouge: Louisiana State University Press; Lenka Reinerová (2006). *Es begann in der Melantrichgasse: Erinnerungen an Weiskopf, Kisch, Uhse und die Seghers*. Berlin: Aufbau; Edith Anderson (2007). *Liebe im Exil*. Berlin: BasisDruck Verlag; en Ruth Liepmann (2011). *Vielleicht ist Glück nicht nur Zufall. Erzählte Erinnerungen*. [Bd. 9 der Reihe editionfünf]. Gräffeling: Silke Weniger.

¹³ Het predikaat 'synthetisch' geldt overigens niet voor het al eerder genoemde huzarenstuk dat Günter Caspar heeft volbracht met het uitbrengen, tussen 1974 en 1981, van Uhses *Gesammelte Werke* (GW). Opvallend is wel dat in de biografische beschrijvingen die daarin voorkomen dezelfde gaten vallen als in de door Uhse zelf gepubliceerde biografische schetsen.

¹⁴ Zie in dit verband Walther (1984), Caspar (1984) e.a.

¹⁵ Bedoeld wordt het tweede deel van de bundel *Die Patrioten*, waarvan het eerste deel, *Abschied und Heimkehr* verscheen in 1954. Het, tweede, onvoltooide deel verscheen postuum in 1965. In één bundel werden ze uitgegeven in 1968. Vgl. Bodo Uhse (1968). *Die Patrioten. Roman. Erstes Buch: Abschied und Heimkehr. Fragment des zweiten Buches*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag. Het fragment van het tweede boek begint op p. 575ff.

weest zijn.¹⁶ Uhse heeft die artikelen geschreven als journalist en/of redacteur, functies waarbij verondersteld kan worden dat er een zekere (economische) afhankelijkheid bestond van de overtuiging van de eigenaar van de kranten waarvoor hij schreef. Die artikelen wekten soms verbazing door de felheid ervan: de toon die hij erin hanteerde, het redeloos antisemitisme, suggereerde een auteur die in ideologisch opzicht dermate van de nijvere en toegewijde Bodo Uhse zoals die door de DDR-biografen beschreven was afweek, dat er bijna van een andere persoon sprake leek te zijn. De indruk die ze nalaten wordt echter gelogenstraft door andere artikelen van zijn hand die we aantreffen in een aantal tijdschriften die afkomstig zijn uit de hoek van de nationaalrevolutionaire bewegingen, waarvan ook de linkervleugel van de NSDAP deel uitmaakte, en die eveneens buiten het zicht van de DDR-biografen lijken te zijn gebleven. Daarin ontbreekt het primitieve racisme in het taalgebruik, en stelt hij zich veel meer op als ‘verstandig’ en analyserend redacteur dan als propagandist.

Naast de perspublicaties is een aantal literaire proefballonnetjes van Uhse's hand uit de late jaren twintig en vroege jaren dertig voorhanden, korte verhalen, die ons inzicht bieden in de wijze waarop hij, geheel onafhankelijk van de machtsstructuren waaraan hij zich op zijn werkplek te conformeren had, in het leven stond. Daarin zien we een derde Uhse, die, meelevend en sociaalvoelend, de agressie ontbeert die hij als nationaal-socialistisch journalist ten toon spreidt.

Om ons een beeld te kunnen vormen van de invloed van de buitenwereld op Uhse's standpunten, om de gevolgen van het dagelijks leven op zijn oordeelsvorming te kunnen begrijpen, met name daar waar hij als nieuws- of propagandaconsument heeft opgetreden, is een reeks van algemeen historiografische onderzoeken geraadpleegd, met onderwerpen die raken aan stromingen, groepen of gebeurtenissen, waarmee hij blijkens zijn uitspraken en informatie van derden in aanraking is gekomen, en die hem beïnvloed (kunnen) hebben bij het bepalen van zijn keuzes.

Met behulp van die brede oriëntatie op Uhse's niet-literaire nalatenschap van voor 1933 en door hem nadrukkelijk te beschouwen in de politiek-maatschappelijke context van zijn tijd zal getracht worden de logica die hem tot zijn beslissingen en keuzes heeft aangezet te begrijpen. Daartoe zal het belang van een aantal door hem meebeleefde ‘grote’ historische

¹⁶ Voor wat betreft de toegang tot de in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* opgenomen artikelen die zich ongesorteerd in het *Stadtarchiv* van Itzehoe in de “Sammlung Dohnke” bevonden ben ik bijzondere dank verschuldigd aan Kay Dohnke, die dat archief, jaren geleden alweer, heeft samengesteld. Ook de documenten uit zijn familiearchief en de gesprekken die ik met hem heb gevoerd – zowel *peer to peer* (in de jaren 2014-2019) als *face to face* (in juni 2015), boden een verhelderend inzicht in de persoon Uhse en zijn verblijf in Itzehoe. De Sammlung Dohnke is in 2019 overgebracht naar het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein te Schleswig, onder Abt. 399.251.

gebeurtenissen nader beschouwd worden. *No man is an island*,¹⁷ en gezien de turbulentie van de tijd waarin hij leefde mag aangenomen worden dat hij, als politiek dier, in een constante interactie met zijn omgeving gevormd is. Hoe die vorming heeft plaatsgevonden, en welke wegen hij met de gegeven kaarten op zak door het leven heeft bewandeld zal dit onderzoek duidelijk trachten te maken.

Daarin ligt tevens de uitdaging besloten, en dat tilt het onderzoek uit boven een loutere biografische analyse, om te begrijpen hoe de politieke bewegingen op de uiterste flanken zich gedurende de Weimarjaren tot elkaar hebben verhouden.¹⁸ De controverser links - rechts, zoals die de wereld sinds de Tweede Wereldoorlog en met de Koude Oorlog in prettig te begrijpen hebben heeft verdeeld, blijkt in die tijd net zo min te hebben bestaan als de laatste jaren opnieuw het geval is.¹⁹ Ook toen, net als in deze vroege 21ste eeuw, was er sprake van een strijd om een parlementaire meerderheid die leidde tot allerlei politiek-ideologische gedachtengangen en gelegenheidsverbintenissen, waarvan de precieze plek tussen links en rechts niet geheel te duiden was. Een analyse daarvan zou Uhse's overstap van de NSDAP naar de KPD voor ons begrijpelijker kunnen maken. Vanuit het aldus ontstane vogelperspectief waarmee we vanuit de eenentwintigste eeuw naar het toneel waarop zijn leven zich heeft afgespeeld kunnen kijken, is het mogelijk een biografie te schrijven, die niet alleen uitgaat van Uhse's autobiografische geschriften - waarvan de informatie ditmaal is getoetst aan nieuwe bronnen - maar die tevens gebruik maakt van een veelheid aan oorspronkelijk materiaal dat hij gedurende zijn carrière heeft 'veroorzaakt'. Op die wijze wordt getracht een nieuw, niet door de Kulturpolitik van de DDR verkleurd inzicht te krijgen in de ideologische oorsprongen die geleid hebben tot zijn radicale wisseling van politieke standpunten.

Die laatste alinea raakt aan de belangrijkste onderzoeksvraag van deze dissertatie: we kunnen ons dankzij de door dit onderzoek nieuw verworven inzichten afvragen of Uhse's overstap van NSDAP naar KPD, die in de literatuurgeschiedenis van de DDR als radicale beslissing

¹⁷ "No man is an island", een beroemde regel uit *Devotions upon Emergent Occasions*, een geschrift uit van de hand van de Engelse dichter John Donne uit 1624. Vgl. John Donne (2014). *Devotions upon Emergent Occasions. Meditation XVII*. Adelaide: Adelaide University (e-book). Bron: <https://ebooks.adelaide.edu.au/d/donne/john/devotions/complete.html>, stand 25-10-2019.

¹⁸ Daaraan is in de jaren na de Tweede Wereldoorlog al aandacht besteed door o.a. Armin Mohler (1950). *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918 – 1933. Grundriß ihrer Weltanschauungen* (Diss.). Basel: Universität Basel, O.E. Schüddekopf (1960). *Linke Leute von Rechts: die national-revolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*, en Kurt Sontheimer (1962). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburg.

¹⁹ Vergelijk in dit verband onder andere de in het begin van 2018 aangetreden regering in Italië, bestaand uit een op de stedelijke bevolking gerichte racistisch-nationalistische (reactionair-rechtse) partij (Lega Nord) aan de ene en een overwegend op de armere agrarische bevolking gerichte activistisch-revolutionaire (linkse) partij (Movimento Cinque Stelle), die als enige gemeenschappelijke factor de afkeer van de bestaande politiek (en al snel ook van elkaar) bleken te hebben.

en als unique selling point van zijn persoon is gaan gelden, wel zo opzienbarend van karakter is geweest als ons door de DDR-historiek is overgeleverd? Is zijn 'switch' in plaats daarvan, zowel in programmatisch opzicht als vanuit Uhse's persoonlijk standpunt gezien, niet meer geweest dan een (enigszins) gewijzigde interpretatie van eenzelfde politieke realiteit? Een aantal afgeleide, meer op Uhse's persoon gerichte vragen zal aan de hand van het aangetroffen bronnenmateriaal eveneens worden onderzocht.

c. De schrijver en zijn autobiografie: haar waarde als biografische bron en de zoektocht naar de grens tussen feit en fictie

Onze zoektocht naar bronnen die duidelijk kunnen maken welke de drijfveren zijn geweest die Uhse hebben aangezet tot zijn overstap van NSDAP naar KPD, die zijn beslag vond in de winter van 1930-1931, wordt gefaciliteerd door het feit dat hij enkele jaren daarna, in 1935, *Söldner und Soldat*, zijn levensverhaal tot op het moment van zijn knieval voor het communisme, heeft gepubliceerd. Hij verhaalt in het boek van zijn belevenissen voorafgaand aan zijn vertrek bij de NSDAP. Het boek is, zo is tijdens dit onderzoek gebleken, van groot belang geweest voor de wijze waarop Uhse's leven vóór 1933 herinnerd wordt, en is er voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor dat we zijn overstap naar de KPD als hoogtepunt van zijn politieke ontwikkeling zijn gaan beschouwen. In die zin lijkt het boek het effect te hebben gehad dat hij beoogde: het heeft de Uhse-biografie in de DDR uiteindelijk zodanig gestuurd, dat die, gebruik makend van die elementen die hij de biografen zelf heeft voorgeschoteld, een bepalende bijdrage heeft geleverd aan zijn reputatie als modelantifascist. Het boek bevat echter ook een myriade aan aanwijzingen, toespelingen en verontschuldigheden die ons duidelijk maken dat zijn overstap niet zo resoluut is geweest, maar dat er sprake is geweest van een zoektocht van meer dan een decennium, die hem eerst bij de militant-nationalistische Bund Oberland en vervolgens bij de NSDAP terecht deed komen, om hem uiteindelijk te laten eindigen als kandidaat-lid van de KPD.

De feitelijke juistheid van wat het boek ons vertelt staat echter allerm minst vast; dat wordt niet in de laatste plaats veroorzaakt door Uhse zelf: hij brengt ons meteen op de titelpagina al aan het twijfelen door daar het predikaat "Roman" aan het boek mee te geven, en zadelt ons zo op met de vraag in hoeverre er sprake is van een zuivere weergave van zijn ervaringen, en in hoeverre hij zijn fantasie – zijn creativiteit – op de vrije loop heeft gelaten. Waar, met andere woorden, kunnen we de grens tussen feit en fictie vinden?

Het probleem van het vaststellen van het waarheidsgehalte van een autobiografie – daar gaat het hier om – is al decennia onderwerp van onderzoek geweest, waardoor ons inmiddels een breed instrumentarium ter beschikking staat dat behulpzaam kan zijn bij de zoek-

tocht naar die waarheid, die ons, *Söldner und Soldat* lezende, moet helpen het boek te interpreteren, als hulpmiddel bij het vervaardigen van zijn biografie.

Helga Schwalm (2014) helpt ons een beetje op weg met een basale definitie van het autobiografisch genre: “Life Writing ...”,²⁰ noemt ze het, “... denotes all modes and genres of telling one’s own life”, en “autobiography as a literary genre signifies a retrospective narrative that seeks to tell the author’s own life, or a substantial part of it, seeking (at least in the classic version) to reconstruct his/her personal development within a given historical, social and cultural framework”.²¹ In die omschrijving herkennen we Uhse’s poging om zijn leven en politieke ontwikkeling in kaart te brengen - *Söldner und Soldat* voldoet min of meer aan de definitie – maar de grens tussen fantasie en werkelijkheid wordt er niet duidelijk door. Die kunnen we alleen bepalen door zijn relaas te toetsen aan externe bronnen.

Die maken het, na lezing van het boek, inderdaad mogelijk om vast te stellen dat Uhse zijn carrière in journalistiek en politiek van zijn zeventiende tot zijn negenentwintigste weliswaar min of meer getrouw heeft beschreven, maar hij zet ons tegelijkertijd weer op het verkeerde been door die getrouwheid zoals gezegd middels de ondertitel “Roman” te relativeren.²²

Zoals we later zullen zien is de poging die hij doet om ons voor wat betreft zijn politieke stellingname in onzekerheid te brengen gezien zijn staat van dienst begrijpelijk. Hij heeft met zijn boek dan ook niet zozeer de bedoeling gehad om zijn leven te beschrijven. Het is veel eerder bedoeld als een gedetailleerd uitgewerkte verontschuldiging voor de door hem begane ultieme misstap, zijn lidmaatschap van de NSDAP, een rekenschap van de *Irrtümer* en de *Umwege*²³ die hem daartoe hebben aangezet. Tegelijkertijd tracht hij ons milder te stemmen door ons, middels de verwijzing naar het fictionele gehalte van het boek, ‘Roman’, de betrekkelijkheid van die vergissingen te tonen. Hij lijkt daarmee een voorschot te hebben genomen op hetgeen Doris Lessing in het eerste deel van haar autobiografie *Under my skin* (1994) opvoert als principale reden om je autobiografie te schrijven: doe het in elk geval

²⁰ Vergelijkbare definities zijn onder andere „lebensgeschichtliches Erzählen“, in: Neva Šlibar (1995). „Biographie, Autobiographie – Annäherungen, Abgrenzungen“. In: *Geschriebenes Leben. Autobiographik von Frauen*. Hrsg. Michaela Holdenried. Berlin, p. 390-401; “self referential practices” die handvatten zouden bieden om “negotiating the past” en “reflecting on identity” van Sidonie Smith en Julia Watson (2001), cit. Manfred Mittelmayr (2009). „Die Autobiographie im Kontext der ‚Life-Writing‘-Genres“. In: Fetz, Bernard (Hrsg.) (2009). *Die Biographie - Zur Grundlegung ihrer Theorie*, p. 69 - 101.

²¹ Helga Schwalm (2014). “Autobiography“. In: Peter Hühn et al. (eds): *The living handbook of narratology*. Hamburg: Hamburg University. Bron: www.lhn.uni-hamburg.de/article/autobiography, stand 17-10-2019.

²² Op de redenen en op de gevolgen van het relativeren van zijn rol in de gelederen van de NSDAP van ongeveer 1921 tot zijn vertrek bij die partij zal worden ingegaan in hoofdstuk 2.b. van deze dissertatie, waarin het doel dat Uhse had met het schrijven ervan zal worden uiteengezet.

²³ Naar Uhse’s autobiografische *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 593.

voordat de een of andere biograaf zijn begerig oog op je leven laat vallen, voordat een dilet-
tant met je lotgevallen aan de haal gaat. Je kan het het beste zelf.²⁴

Het heeft er dus alle schijn van dat Uhse met het boek een eerste verdedigingslinie heeft
willen opwerpen tegen mogelijke aantijgingen als zou hij medeschuldig zijn aan de wanda-
den van zijn voormalige partijgenoten: “You cannot sit down to write about yourself without
rethorical questions of the most tedious kind demanding attention: [...] “Why an autobiog-
raphy at all?” The answer was: “Self-defence. Biographies are being written””.²⁵ Dat maakt
Uhse's principale reden om zijn autobiografie te schrijven duidelijk: hij heeft zijn leven willen
weergeven zoals hij herinnerd wilde worden, ontdaan van de onaangename ‘bruine’ rand-
jes.²⁶

Eén van de bijkomende doelen van dit onderzoek heeft daarmee te maken, namelijk, het
bovenstaande in aanmerking genomen, om na te gaan op welke wijze hij zijn verleden ver-
vormd heeft, zo, dat zijn carrière bij de KPD, die rond de publicatie van *Söldner und Soldat*
net een aanvang begon te nemen, door zijn ‘vergissingen’ geen schade zou lijden. Niet alleen
zal daartoe de grens tussen feit en fictie worden verkend, ook is, aan de hand van een aantal
gebeurtenissen, bepaald hoe Uhse zijn levensbeschrijving heeft ‘teruggeconstrueerd’. Dat
‘terugconstrueren’ is voor hem een middel geweest om ons een beeld van zijn leven voor te
zetten dat ontdaan was van de discutabele episodes daaruit, die hem in zijn loopbaan als
antfascist reputatieschade zouden kunnen opleveren.

Dat impliciete doel van zijn boek moge duidelijk maken dat zijn verhaal niet noodzakelijker-
wijs een waarheidsgetrouwe weergave hoeft te bieden: de schrijver die zijn autobiografie
schrijft, heeft daarmee een bedoeling. Hij geeft, wanneer hij zijn leven beschrijft (en dus als
beste op de hoogte verondersteld kan worden van wat hij in de beschreven periode gedacht
en geloofd heeft), vooral inzicht in de episodes van zijn bestaan die hij voor zijn ‘nagedach-
tenis’ vermeldenswaard vindt.²⁷ Hoewel dat aspect een mate van overweging in zich draagt,
is er daarbij ongetwijfeld ook sprake van een minder bewuste keuze van die episodes: de
schrijver is bij het beschrijven van zijn leven afhankelijk van zijn herinnering, en de recon-
structie van dat leven zal dus de kernelementen bevatten die zijn geheugen heeft vastge-

²⁴ Biografen, zo stelt Doris Lessing, worden door schrijvers – als de potentiële subjecten van een biografie –
vaak neergezet als “monsters of cynicism, opportunism, tactlessness, or tin-eared stupidity”. Cit. Hermione Lee
(2009). *Biography. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, p. 98.

²⁵ Ibid.

²⁶ Vgl. hiertoe hoofdstuk 2 van deze dissertatie, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de regie die Uhse over
zijn levensbeschrijving heeft gevoerd.

²⁷ Zie Helga Schwalm (2014). “Autobiography”: “With its several dimensions of social ‘relatedness’, then, auto-
biographical writing is never an autonomous act of self-reflection. [...] From a sociological angle, it may be
considered a form of social action making sense of personal experience in terms of general relevance”.

houden.²⁸ Hij beschrijft zijn leven dus niet zoals het werkelijk heeft plaatsgevonden, maar maakt een selectie uit de herinneringen die hij aan een aantal 'voorgesorteerde' fragmenten van dat leven heeft. Die herinnering hoeft op haar beurt ook weer niet objectief te zijn, omdat het geheugen en wat het bewaart door de tijd worden aangetast. Ook het fenomeen wensdenken kan de herinnering kan verstoren: hoe wil ik dat het geweest zou zijn.²⁹

Uit het bovenstaande moge blijken dat de vaagheid van de grens tussen feit en fictie kan ontstaan op het moment dat het verleden 'bewerkt' wordt in het brein van de autobiograaf, in een bewust proces van interpretatie van belevenissen en indrukken enerzijds, of in het onderbewustzijn als het gevolg van een vervaagde of gekleurde herinnering aan de andere kant. De rol die de auteur in de verschillende functies speelt, in de verschillende verschijningsvormen, is daarbij van belang. Hij treedt op als terugdenker, de bron die de herinneringen 'selecteert', als auteur, degene die de herinneringen interpreteert en er een narratieve samenhang aan geeft, en als hoofdpersoon van het verhaal, die reageert op de impulsen die het leven op hem loslaat, die hij van buitenaf te verwerken heeft gekregen.³⁰ Die verschillende 'vertaal'-functies die de autobiograaf vervult, die in een niet exact vast te stellen wisselwerking in zijn brein tot een synthese komen, bepalen uiteindelijk de mate van historische betrouwbaarheid van de reeks van de als levensbeschrijving geboekstaafde "selbstvollzogene Handlungen"³¹ uit zijn verleden.

Als we Uhse's *Söldner und Soldat* nader beschouwen, dan zien we dat het boek in elk geval in narratief opzicht alle kenmerken van een zuivere autobiografie vertoont. Zo maakt het ons, in retrospectief, en chronologisch min of meer kloppend, deelgenoot van zijn belevenissen als verhaald vanuit de eerste persoon. Het beschrijft, volgtijdelijk van gebeurtenis naar gebeurtenis, zijn leven in de specifieke historische context, en het is daarom goed mogelijk om hetgeen hij in zijn autobiografie beweert te toetsen en om zo zijn leven te reconstrueren.³²

²⁸ Vgl. voor de werking van het geheugen en de onbewust tot stand komende onjuistheden die in het proces van herinneren ontstaan, door het verdwijnen of vervormen van bepaalde herinneringen, de psycholoog Daniel L. Schacter (2002). *How the Mind forgets and remembers. The seven Sins of Memory*. New York: NYT Notable Books, p. 154. Mensen hebben de neiging, aldus Schacter, "to misremember".

²⁹ De door Gusdorf aan de autobiografie toegedichte rol van *Mittel der Selbsterkenntnis* en de authenticiteit die daaruit zou moeten voortvloeien is daarom waarschijnlijk ook als wat naïef te kwalificeren. Vgl. Georges Gusdorf (1989). "Voraussetzungen und Grenzen der Autobiographie". In: *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Ed. Günter Niggel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, p. 130. Cit. Manfred Mittelmayer (2009). „Die Autobiographie im Kontext der ‚Life-Writing‘-Genres“. In: Bernard Fetz (Hrsg.) (2009), *Die Biographie*, Berlin: De Gruyter, p. 73.

³⁰ Vgl. met betrekking tot de verschillende rollen van de protagonist o.a. Neva Šlibar (1995). *Biographie, Autobiographie*, p. 396. Cit. Mittelmayer (2009), p. 78.

³¹ Karakterisering van het genre door Jürgen Lehmann (2007). "Autobiographie". In: *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*. Bd. 1. [Hrsg. Klaus Weimar, Harald Fricke u.a.] Berlin: De Gruyter, p. 169.

³² Uhse heeft het ons in die zin makkelijk gemaakt dat hij zijn verhaal de geschiedenis (waarin hij soms een actieve rol speelde, andere keren weer toeschouwer was) laat volgen, en dat we die als referentie kunnen

Het boek zelf is niet radicaal vernieuwend. In de door hem gebruikte methoden van *Selbstdarstellung* houdt hij vast aan de traditionele wijze van ‘autobiograferen’, zoals gezegd in een chronologisch verlopend relaas, verhaald vanuit de eerste persoon, en verteld vanuit het ‘heden’, of in elk geval vanuit het ‘nu’ van de verteller.³³ Toch is het boek intrigerend door de spanning die ontstaat tussen de neiging van de verteller om een zo precies mogelijke weergave van zijn (verbeelde) leven te geven aan de ene, en het creatieve proces – onder de pretentie niet slechts een chroniqueur te zijn maar wel degelijk een literair onderlegde auteur – aan de andere kant.

Die ambivalentie maakt dat de grenzen tussen waarheid en fictie vaag zijn, en dat niet duidelijk is aan te geven of het gaat om een zuivere autobiografie of om een autobiografische roman. Die mogelijke discrepantie tussen *Wahrheit* en *Dichtung* maakt dat de identiteit, de rol van de schrijver die pendelt tussen het ‘verhalende’ en het ‘ervarende’ subject, niet altijd even makkelijk te bepalen is. Het verhalende subject heeft over het algemeen de bedoeling aan te tonen dat hij zijn leven ‘onder controle’ heeft gehad. Uhse doet dat ook: hoewel hij – als de belever – in *Söldner und Soldat* soms een onzekere en besluiteloze indruk maakt, zelfs een beetje als *Schlemil*³⁴ figureert – en als hij dan eindelijk een besluit neemt blijkt dat in retrospectief het verkeerde te zijn geweest – laat hij in zijn relatie tot anderen, soms richtinggevend historische figuren, zien dat hij ‘in control’ is geweest, en dat zijn oordeel goed, en zijn keuzes en zijn sym- en antipathieën weloverwogen en effectief zijn geweest.

Hij gebruikt daarvoor een simpele methode, die het ons mogelijk maakt te voorspellen wie van de deelnemers aan zijn verhaal, de passerende entourage, in hun relatie tot de hoofdpersoon aan de goede, en wie aan de foute kant terecht gaan komen. Hij schetst in zijn boek de potentieel ‘foute’ passanten vaak karikaturaal (zij het meestal zeer treffend), zowel in hun voorkomen (*Gauleiter* Hinrich Lohse’s postuur en borrelglazenbril) als in hun gedragingen (Paul Schneiders pseudoreligieuze beleving van het nationaal-socialisme), waardoor hij ze

aanhouden: “Autobiography focuses on the life of an individual within its specific historical context”. Vgl. Schwalb (2014).

³³ Zie hiertoe de definitie die er in 1975 door Philippe Lejeune is gegeven *Le pact autobiographique*: de autobiografie dient te worden beschouwd als een “... rückblickende Prosaerzählung einer tatsächlichen Person über ihre eigenen Existenz, wenn sie den Nachdruck auf ihr persönliches Leben und insbesondere auf die Geschichte ihrer Persönlichkeit legt”. Philippe Lejeune (1994). *Der autobiographische Pakt*. Frankfurt/Main: Suhrkamp. Zie ook Mittelmayers (2009) paragraaf „Festlegungen: die traditionelle Konzeption der Autobiographie“, waarin o.a. verwezen wordt naar Gusdorfs *Voraussetzungen und Grenzen der Autobiographie* (1956), Olneys *Autobiography and the Cultural Moment* (1980) en Pascals *Die Autobiographie. Gehalt und Gestalt* (z.j.). Lut Missine haalt Thomesé aan die Lejeunes pact samenvat door te stellen dat de lezer weet dat hij met een autobiografie te maken heeft wanneer er sprake is van een dubbele identiteit: auteur = verteller en verteller = personage. Lut Missine (2013). *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt, p. 163f.

³⁴ Karakterisering door Gustav Regler. Gustav Regler (1935). „Schlemil unter Mördern“. In: *Almanach*, p. 22.

enigszins ridiculiseert, terwijl zijn (toekomstige communistische) medestrijders in zijn schetsen nooit de mise-en-scène hebben van idioten, maar robuust zijn in hun uiterlijk, of anders in elk geval in hun handelen. Hij helpt ons met die beschrijvingen – die zonder twijfel fictionele elementen bevatten – de grens tussen realiteit en fictie, tussen biografische feiten en literaire stijlfiguren, te verduidelijken. Waar daarna nog twijfel zou bestaan over de bedoeling van het boek verdwijnt die als we de ondertitel ervan zien: “Roman”.

Uit dat fictieve aspect kan worden afgeleid dat een grondig bestuderen van *Söldner und Soldat*, hoewel het, als reflectie van Uhse's denken en handelen gedurende zijn leven voor de Machtergreifung, enig inzicht in zijn persoonlijkheid biedt, onvoldoende is om tot een volledige reconstructie van zijn belevenissen en hoe hij daarop reageerde te komen. Daartoe dienen we ons te richten op andere bronnen, die zoals gezegd dankzij de nijvere schrijverij van hemzelf en zijn politieke disgenoten in ruime mate voorhanden zijn.

De artikelen die hij voor ‘zijn’ kranten heeft geschreven, net zoals degene die hij geschreven heeft voor een aantal tijdschriften, onder andere uit de entourage van de gebroeders Strasser, de vormgevers van het ‘linkse’ nationaal-socialisme, vormen een toetsingskader voor hetgeen hij in *Söldner und Soldat* heeft beweerd. Toegegeven: de kranten hadden een overwegend propagandistisch doel en zullen geen volledig objectieve attitude ingenomen hebben waar het politieke kwesties aanging, maar Uhse's mate van geïnformeerd zijn kan zijn persoonlijke betrokkenheid of aanwezigheid bij bepaalde kwesties aantonen. Daarnaast kan die betrokkenheid in veel gevallen bevestigd worden door secundaire bronnen – hij was een in de regio Itzehoe een redelijk bekende persoonlijkheid – en uit historische documentatie. Er is dus voldoende materiaal voorhanden om zijn beweringen in die mate te toetsen, dat een min of meer helder beeld van zijn leven gedurende de Weimarer Republik verkregen kan worden.

d. De biografie en zijn doelstelling. Bronnen. Levensbeschrijving of geschiedschrijving

Bij het componeren van Uhse's biografie, gebruik makend van zijn autobiografie, speelt niet alleen het kennen van de bedoelingen van de autobiograaf een rol, maar dient ook van enige introspectie sprake te zijn: ook het doel dat de auteur als biograaf met het schrijven van het verhaal heeft, en dat het boek haar uiteindelijke vorm geeft is van belang. Die biografie kan verschillende redenen hebben, verschillende doelen nastreven met het schrijven van het boek.

Traditioneel werden biografieën werden vooral geschreven om de lezer een spiegel voor te houden, als voorbeeld van hoe ze hun leven konden inrichten: de protagonist werd ten tone-

le gevoerd – al sinds de Griekse oudheid trouwens³⁵ – als lichtend voorbeeld voor de lezer, al dan niet deugdzaam. De levensbeschrijving bevatte vaak een moraliserende boodschap, en de beschreven karaktertrekken van het subject waren meestal niet naar waarheid weergegeven, maar uitgedokterd, schematisch, anekdotisch van aard. Het ging er tenslotte alleen om het te schetsen (voor)beeld, en niet om het waarheidsgehalte.

Het presenteren van de protagonist als lichtend voorbeeld van hoe je je leven moet leiden is inmiddels een vorm die wat achterhaald is,³⁶ maar het gebruiken van het genre om een episode van de geschiedenis te analyseren of te beschrijven met een gedurende die periode figurerende persoonlijkheid in de hoofdrol, is, ook getuigende het voor u liggende verhaal, zeer actueel. Het op die wijze benaderen van het subject levert misschien niet een nauwgezette levensbeschrijving van de persoon in kwestie op, maar kan, doordat het standpunt van de protagonist wordt afgezet tegen de ‘officiële’ historiek, verrassende inzichten bieden in het verloop van de geschiedenis. Het leven van de hoofdpersoon bepaalt dan vanuit welk perspectief of welke perspectieven, en vanuit welke discipline(s) er naar de materie wordt gekeken.³⁷

Over het algemeen zal zo’n biografie dus het leven van de protagonist tot onderwerp hebben, waarin vooral (een episode uit) de tijd waarin hij leefde en de specifieke ‘tak van sport’ waarin hij functioneerde of excelleerde een nadere rol is weggelegd. Ook is het bij een biografie van een ‘historisch’ figuur voor de biograaf in elk geval van belang om, naast enige empathie jegens zijn protagonist, zich te verdiepen in de geschiedenis van de betreffende periode. Een grote uitdaging is dan ook om zijn navorsingen naar en de ‘communicatie’³⁸ met hem of haar zo te laten plaatsvinden, dat die activiteiten resulteren in een biografie die recht doet aan het geleefde leven, gebaseerd is op helder verantwoorde bronnen, een kritisch oordeel geeft omtrent zijn of haar handel en wandel, daarnaast leesbaar is en al met al beschikt over een zekere mate van wetenschappelijke kwaliteit.

³⁵ Barbara Tuchman noemt Plutarchus, de “Father of Biography”, als voorbeeld. Barbara W. Tuchmann (1985). “Biography as a Prism of History”. In: Marc Pachter (ed.). *Telling lives. The Biographer’s Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 133.

³⁶ Hoewel je je kan afvragen in hoeverre biografieën van sporters en filmsterren die rol niet nog steeds hebben.

³⁷ In de zin die Bernd Hamacher hieromtrent hanteert met betrekking tot een Goethebiografie van de hand van de Hertogin van Saksen, waarin de protagonist in verschillende rollen en identiteiten wordt voorgesteld: als dichter, als schrijver, als wetenschapper, als minister en als ‘vriend der kunsten’. Vgl. Bernard Fetz (2009). „Die vielen Leben der Biographie. Interdisziplinäre Aspekte einer Theorie der Biographie“. In: Bernhard Fetz (Hrsg.). *Die Biographie – Zur Grundlegung ihrer Theorie*, p. 19; cit. Bernd Hamacher (2007). „Schall und Rauch“. Historische Kernbereiche der Germanistik im Lichte der Fachentwicklung: Poetik – Biographik – Lexikographie“. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 81 (2007) H. 4, p. 638 – 656, hier p. 640f.

³⁸ ‘Communicatie’ in letterlijke zin is vaak niet mogelijk aangezien het subject meestal al is overleden. Met de term worden de – persoonlijke – vragen bedoeld die de biograaf aan het subject stelt, en die door hem middels uitspraken die in directe bronnen – autobiografisch materiaal, brieven, dagboeken en memoires bijvoorbeeld – gedaan worden, beantwoord worden.

Afb. 2: Een wat moeizaam leesbare primaire bron: een brief van een achttienjarige Uhse aan zijn vriend Hans Severit.

literaire producties van tijd- of vakgenoten, publicaties in de pers en op beeld- en geluidsdragers) geraadpleegd te worden. De Oostenrijkse literatuurwetenschapper Bernard Fetz stelt dat aan biografisch bronnenonderzoek een zo breed mogelijke oriëntatie ten grondslag dient te liggen, en dat zij – bijvoorbeeld voor het construeren van een schrijversbiografie – zich niet hoeft te beperken tot bronnen van literatuurwetenschappelijke oorsprong, maar dat de zoektocht zich net zo goed kan uitstrekken over bronnen van historische, etnologische of sociaalwetenschappelijke herkomst. Fetz doorloopt in zijn zoektocht naar de aspecten die

ten grondslag liggen aan een serieus bronnenonderzoek onder andere facetten die betrekking hebben op de wijze van overlevering van het materiaal en de vorm waarin zij is aangetroffen, en noemt in dat verband niet alleen wetenschappelijke en literaire teksten als mogelijk waardevol, maar wijst tevens op het belang van brieven, dagboekantekeningen, kattenbelletjes en aanverwante schriftelijke archivalia, en audiovisuele bronnen en getuigenissen uit de entourage van de gebiografeerde als mogelijke bron.³⁹

Overigens is niet alleen de vorm waarin de bronnen zijn overgeleverd van belang, ook het onderscheid tussen bronnen waarvan het overduidelijk de bedoeling (van de protagonist) was dat ze in de openbaarheid zouden komen en bronnen die hij eigenlijk geheim had willen houden of vernietigen, zoals bijvoorbeeld dagboekantekeningen,⁴⁰ geeft een belangrijke intrinsieke boodschap af, die door de biograaf moet worden begrepen.⁴¹

De zoektocht naar bronnen zal uiteindelijk leiden tot een hoeveelheid informatie waaruit de biograaf, met een kritische blik en met het doel van zijn onderzoek voor ogen, een keuze maakt. Zijn interpretatie van het materiaal leidt uiteindelijk tot een portret van het subject, dat voldoet aan hetgeen hij ermee beoogt en dat naar zijn inzicht de gebiografeerde recht doet.

Hoewel het bovenstaande het bestaan daarvan suggereert, beschikt het biografisch genre echter vooralsnog niet over een reeks formeel-methodologische standaarden waarmee de biograaf zijn protagonist en diens nalatenschap te lijf kan gaan. In veel gevallen lijkt de zoektocht naar bronnen een erratisch proces, waarbij toeval en geluk net zo belangrijk zijn als het systematisch doorworstelen van – bijvoorbeeld – het internet.⁴² Evenmin bestaat er een eensluidend theoretisch kader, waaruit een biografisch metamodel (dat betrekking kan hebben op zowel de vorm als op de inhoud van een biografie) te destilleren valt.

Als we echter van de serieuze bedoelingen van de biograaf uitgaan, en we veronderstellen dat hij zich door middel van grondig biografisch onderzoek in zijn onderwerp heeft verdiept, dan bestaat het 'biograferen' nog altijd niet uit het simpelweg verzamelen van kennis en

³⁹ Bernard Fetz (2009) „Der Stoff aus dem das (Nach-)Leben ist. Zum Status Biographischer Quellen“. In: Bernard Fetz, (Hrsg.) (2009). *Die Biographie*, p. 103 - 154. Hier p. 104 - 105.

⁴⁰ Zoals het onderscheid tussen dagboekantekeningen die zijn bijgehouden met een eventuele toekomstige publicatie in het achterhoofd, en volledig private dagboekantekeningen. Die laatste categorie zal veel intiemere informatie omtrent de gedachtewereld bieden dan de eerste.

⁴¹ Fetz (2009), p. 106: „Von Quellen zu sprechen, heißt von Lücken zu sprechen“.

⁴² Hoezeer dat het geval is werd geschetst door Wim Hazeu, die zijn Lucebertbiografie vrijwel had afgerond, toen hem door een oude vriendin van zijn subject een bundel brieven ter hand werd gesteld, waaruit bleek dat die, zonder dat daarvan ooit eerder ook maar een glimp was opgevangen, gedurende de oorlog een solide nationaal-socialistische levensvisie was toegedaan, wat een herschrijven van de betreffende periode uit het leven van Lucebert noodzakelijk maakte. Bron: Wim Hazeu, tijdens een lezing te Leiden op 23 maart 2018.

gegevens omtrent het subject en het vervolgens chronologisch rangschikken en noteren van de bevindingen. Die werkwijze leidt tot een louter lineaire, op een aantal door hem als belangrijk beoordeelde feiten of gebeurtenissen gebaseerde levensbeschrijving, die als een sneltrein telkens één van de door de biograaf gekozen hoofdmomenten van het geleefde leven aandoet, daar even bij stilstaat, om zich vervolgens te spoeden naar het volgende station, een volgend kristallisatiepunt dat zich in zijn ogen kwalificeert als noemenswaardig moment in het door hem te beschrijven leven.

Die benaderingswijze zou leiden tot een snelle biografische schets, die – volgens de historicus Jacques LeGoff - weliswaar geschikt zou zijn als necrologie in een krant, maar die zowel de protagonist als zijn biografie zo goed als zeker tekort zou doen, en voorbij zou gaan aan de historische betekenis van het geleefde leven, een schets die “... anekdotisch ...” is, en “... nach platten chronologischen Kriterien verfährt, einer überlebten Psychologie huldigt, und unfähig ist, die allgemeine historische Bedeutung eines individuellen Lebens aufzuzeigen”.⁴³ Er is voor een goede biografie dus meer nodig dan alleen een hoop materiaal.

Analoog aan de door de Britse literatuurwetenschapper Richard Holmes geformuleerde typologie⁴⁴, die het concipiëren van een biografie indeelt in het verzamelen van materiaal (het *bureauwerk*), het bezoeken van getuigen, archieven en plaatsen (het *veldwerk*) en het verwerken van de opgespoorde informatie, het schrijfwerk of *dreamwork*,⁴⁵ moet de biograaf zijn werkwijze dus in een vroege fase van het ontstaansproces van zijn boek in overeenstemming brengen met het door hem beoogde doel ervan, al gedurende een van de eerste, persoonlijke kennismakingen met zijn onderwerp. Vooral zijn rol als observator en zijn vaardigheid om zijn waarnemingen op een zijn doelstellingen ten dienste staande wijze te verwoorden zijn daarbij bepalend.

Daarbij dient hij zich te realiseren dat zijn rol in het proces van ‘herinneren’ (in de zin van het leveren van een bijdrage aan de collectieve herinnering) van groot belang is. Hij is het die vanachter zijn schrijftafel bepaalt hoe aan de protagonist zal worden teruggedacht en welke biografemen⁴⁶ uit de bronnen, uit het leven worden geïsoleerd en doorgegeven aan het na-

⁴³ Jacques LeGoff (1990). „Wie schreibt man eine Biographie“. In: Wagner, Nördlingen (Hrsg.) (1990). *Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers*. Berlin: Wagenbach, p. 103 - 112 (hier: p. 105).

⁴⁴ “Een biograaf overwint de dood; Richard Holmes houdt de 26-ste Huizinga-lezing”; in: *NRC-Handelsblad*, 14 november 1997.

⁴⁵ Vgl. Hans Renders (2006). “Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is”. In : *Zacht Lawijd. Literair-Historisch Tijdschrift*, Jg. 6, deel 2 (2006-2007). Hoogstraten/Antwerpen/Den Haag: div. uitg., p. 67 - 81.

⁴⁶ ‘*Biographème*’, afkomstig van Roland Barthes: « J'aime certains traits biographiques qui, dans la vie d'un écrivain, m'enchantent à l'égal de certaines photographies; j'ai appelé ces traits des ‘biographèmes’ ». Roland

geslacht. Hij moet zich er echter terdege van bewust zijn dat zijn blik, zijn standpunt en zijn manier van observeren van het subject niet objectief zijn, maar dat de door hem in het subject waargenomen werkelijkheid een geïnterpreteerde werkelijkheid is, geïnterpreteerd door hemzelf, als kind van zijn tijd, van zijn achtergrond en ontwikkeling, en dat hij zijn subject vanuit de samenhang van zijn door die factoren gevormde persoonlijkheid interpreteert. De lezer beziet het subject daardoor dus door de ogen van de biograaf.

Een aldus geconcipeerde biografie heeft, zo kan je op basis van het bovenstaande concluderen, in feite twee 'auteurs': de 'belever' van het leven en de 'beschrijver' ervan, die haar – de biografie – in een staat van reciprociteit elk vanuit hun eigen achtergrond 'sturen', die elkaar *gegenseitig erhellen* door *intime Wechselbeziehungen*.⁴⁷ De bron van een biografie is tenslotte een geleefd leven, waarbij de belever over andere (meer, minder) informatie beschikte dan de beschrijver, waardoor keuzes door eerstgenoemde in de ogen van de biograaf merkwaardig of fout kunnen lijken, terwijl ze op het moment dat ze gemaakt werden volkomen plausibel leken. Het boek is de bundeling van een reeks gebeurtenissen, ervaringen, handelingen, ideeën en prestaties die zich tussen de geboorte en de dood – en soms ook daarna nog – van een individu hebben gevormd en voorgedaan, een leven dat zich in een continue interactie met de omringende wereld, op vele niveaus, heeft afgespeeld, weergegeven door de biograaf die als observator, maar vanuit zijn eigen sociaaleconomische, culturele en politieke omgeving, zijn *Miljöh*⁴⁸, inschattingen gemaakt heeft omtrent de gedachten en drijfveren die de protagonist hebben aangezet tot het nemen van bepaalde beslissingen of het verrichten van specifieke handelingen.⁴⁹

Het feit dat de biograaf daarbij van een afstandje kijkt naar de – vaak reeds overleden – gebiografeerde geeft hem een zekere voorsprong; hij weet iets wat zijn subject niet wist, namelijk hoe het boek – de biografie – afloopt, zelfs voordat het geschreven is. Net zo belangrijk voor de vorm van de biografie is echter het doel dat hij met het schrijven ervan heeft.

De exacte plaats van de biografie (als metabegrip) houdt zich ergens op in de driehoek tussen wetenschap, literatuur en amusement, en wordt vooral bepaald door het doel dat de auteur ervan met het boek heeft. Deze dissertatie is – als voorbeeld – gegoten in de vorm

Barthes (1995-1996). *La Chambre Claire, Oeuvres complètes de Roland Barthes*. Réd. Éric Marty. Paris: Seuil, 1995-1996, tome III, p. 1169.

⁴⁷ Jacques LeGoff (1990), in: *Der Historiker als Menschenfresser*, p. 112.

⁴⁸ Uitdrukking, gebruikt door de Berlijnse tekenaar Heinrich Zille (1858-1929), die zich toelagde op de weergave in tekeningen van Berlijnse stereotypen, mensen die hij op straat tegenkwam, in hun (en zijn eigen) *Miljöh*, hun Berlijnse biotoop, tussen de jaren negentig van de negentiende eeuw en 1929. Veel van zijn tekeningen werden gepubliceerd in het satirische tijdschrift *Simplicissimus*. Vgl. in dit verband Heinrich Zille (1925). *Mein Miljöh. Neue Bilder aus dem Berliner Leben*. Tucholsky noemde hem "[den] Mann, der die reinste Inkarnation Berlins verkörpert". Bron: www.zille-heinrich.de, stand 19-10-2019.

⁴⁹ Fetz (2009), p. 121.

van een historische beschrijving, de vorm die door Barbara Tuchman als “... a Prism of History” wordt beschouwd.⁵⁰ Zij wil zo een episode uit de geschiedenis toelichten door de protagonist te laten figureren als *deelnemer* aan die geschiedenis, als acteur tegen het decor van de tijd waarin hij leefde, om zo die episode voor de schrijver hanteerbaar en voor de lezer bevatbaar te maken: door het universele te verwoorden in het specifieke.⁵¹

De biografie kan dus het middel bij uitstek zijn om de lezer bij de (geschiedenis)les te houden: een individu dat als instrument wordt gebruikt om een deel van de geschiedenis te verhalen – het hoeft dan niet eens een gevierde tijdgenoot geweest te zijn – is een legitieme wijze – zelfs een methode⁵² – van geschiedschrijving. De mate van wetenschappelijkheid daarvan wordt dan niet zozeer bepaald door de onderwerpkeuze, maar vooral door een mate van eruditie en inlevingsvermogen van de biograaf, gepaard aan een heldere onderzoeksvraag en een kritische benadering van – naspeurbare – bronnen.⁵³

⁵⁰ Barbara Tuchman (1985). “Biography as a Prism of History”, p. 134.

⁵¹ LeGoff spreekt in dit verband van ‘presentatie en duiding van een individueel leven binnen de geschiedenis’. Jacques LeGoff (1990), p. 106.

⁵² Tuchman noemt de methode die geschiedenis voor lezer en schrijver behapbaar moet maken ‘verdichting’: “... in recent history the problem is [...] too much information. If the narrative is to be kept moving, this requires condensing [...] and selection, which is the most delicate. Selection is the task of distinguishing the significant from the insignificant; it is the test of the writer as historian and artist. The governing principle of selection is that it must honestly illustrate and never distort. [The writer] must, therefore, resist the temptation to use an isolated incident, however colorful, to support a thesis [...]. Whether the historian is a Marxist or moralist, a psychologist or a revisionist, is irrelevant. What matters is that he have a conscience and he keep it on guard”. Tuchman (1985), p. 145.

⁵³ Aldus Marita Mathijsen (2017). “Dit is waaraan een wetenschappelijke biografie moet voldoen”. In: *NRC*, 17 november 2017.